TÜRKİYE'DE SOSYAL SERMAYE BİLEŞENLERİNDEN GÜVEN HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Seyfettin ASLAN[1]

Özet

Sosyal sermaye son yılların popüler kavramlarından biridir ve normlar, iletişim ağları ve güven unsurlarından oluşmaktadır. Sosyal sermayenin çok temel ilkelerinden biri olan güvenin oranı bir bakıma toplumların, siyasal, toplumsal ve ekonomik alandaki başarılarının oranını da belirlemektedir. Çalışma, esas itibariyle Dünya Değerler Araştırması'nda Türkiye'de güvenle ilgili kısım üzerinde durmuştur. Bu anketlerde Türkiye'de güven düzeyi oldukça düşük çıkmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde sosyal sermaye kavramı ve önemi tartışıldıktan sonra kavramın tarihsel arka planı ve onu oluşturan unsurlar incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Türkiye'de sosyal sermaye ve güven konusunda bir değerlendirme yapıldıktan sonra Türkiye'de güven eksikliğinin siyasal, toplumsal ve ekonomik nedenleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Sermaye, Güven, Türkiye

AN ASSESSMENT ABOUT TRUST AS A COMPONENTS OF THE SOCIAL CAPITAL IN TURKEY

Abstract

Social capital is one of the most popular concepts in recent years and is composed of norms, networks and trust factors. The ratio of trust that is one of the most basic principles of social capital determine in a sense the rate of success in political, social and economic fields in society. This study mainly focused on the relevant part of the confidence in Turkey in World Values Survey. In these surveys confidence stands out quite low in Turkey.

In the first part of the study the concept of social capital and its importance discussed and then the historical background of concept and the elements that constitute it have been studied. In the second part of the study, after an assessment of social capital and trust it has focused on political, social and economic reasons of a lack of trust in Turkey.

Key Words: Social Capital, Trust, Turkey

[1] Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, seyfettinaslan68@gmail.com

GİRİŞ

Son yıllarda farklı akademik disiplinlere konu olan ve yüzyıllık (ilk defa 1916'da Hanifan'ın çalışmaları) bir geçmişe sahip olan sosyal sermaye kavramı, toplumu oluşturan birey, sivil toplum kuruluşları ve kamu kurumları arasındaki koordinasyonu kolaylaştıran ve toplumun üretkenliğini artıran, norm, iletişim ağı ve güvenden oluşan yapı olarak tanımlanmaktadır.

Sosyal sermaye unsurlarından olan normlar, bir topluluktaki bireylerin sahip olması gereken tutum ve davranışlarla ilgili kurallardır. İletişim ağları, bir toplumda yatay ve dikey hiyerarşide yer alan birey ve örgütlerin ihtiyaç duyduklarında birbirleriyle karşılıklı iletişime geçebilmeleridir. Güven ise, bireyin verdiği sözler doğrultusunda hareket etmesi ve karşı tarafla iletişim kurarken dürüst davranmasıdır.

Sosyal sermayenin, demokrasi, rüşvet oranı, mahkemelerin bağımsızlığı, grevler, öğrenci hareketleri, protestolar, tutuklu sayısı, hükümete ve sendikalara olan güvenin derecesi, kredi kullanma derecesi, bireysel özgürlük, toplumsal etkinliklere katılım, komşuluk ilişkileri, aile ve arkadaşlık bağlantıları, iş bağlantıları, farklılığa tolerans gösterme, şiddet oranları, suç oranları, boşanma oranları, intihar oranları, çocukların televizyon izleme oranı, çocuk sağlığı ve eğitim kalitesi ve sivil toplum kuruluşlarının yaygınlık derecesi vb. olmak üzere birçok ölçütü bulunmaktadır.

1990-1991, 1996-1997 ve 1999-2001 yıllarında seksenden fazla ülkede gerçekleştirilen Dünya Değerler Araştırması (DDA) kapsamında yapılan anketlerde kişilere güvenilip güvenilmediği şeklindeki bir soruya Türkiye özelinde verilen cevaplar güven düzeyinin oldukça düşük çıktığını göstermektedir. Bu çalışmadaki temel tartışma konusu, anketlerde de görüldüğü gibi, Türkiye'de güven düzeyinin düşük olmasının nedenleri üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde sosyal sermaye kavramı ve sosyal sermayenin önemi vurgulandıktan sonra kavramın tarihsel arka planı ve onu oluşturan unsurlar incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Türkiye'de sosyal sermaye ve güven konusunda bir değerlendirme yapıldıktan sonra Türkiye'de güvenin düşük olmasına yol açan siyasal, toplumsal ve ekonomik nedenler üzerinde durulmuştur.

I. SOSYAL SERMAYE KAVRAMI VE ÖNEMİ

Son yıllarda akademik dünyanın yoğun bir şekilde ilgisini çeken sosyal sermaye kavramı, ekonomiden eğitime, demokratikleşmeden kurumsal

performansa, suç oranının düşürülmesinden sağlık alanına kadar farklı disiplinlerdeki çalışmalara temel oluşturmaktadır (Kılınç, 2010: 3).

Sosyal sermaye, tarihsel tecrübe, gelenek ve din gibi kültürel mekanizmalar aracılığıyla oluştuğu ve iletildiği için insan sermayesinin diğer türlerinden farklıdır (Fukuyama, 1998: 37). Sosyal sermayeyi bir kavram olarak ilk kez kullanan Hanifan (1916) bu kavramı, genel kullanımı olan özel mülkiyet veya para gibi somut şeylerin dışında bireyler arası ilişkiler açısından ele almış ve bireylerin günlük yaşamda aralarında geliştirdikleri iyi niyet, arkadaşlık, yakınlık ve sosyal bir takım ilişkileri tanımlamak için kullanmıştır (Çalışkan, 2010: 5-6).

Sosyal sermaye, toplumu oluşturan birey, sivil toplum kuruluşları ve kamu kurumları arasındaki koordinasyon faaliyetlerini kolaylaştıran ve toplumun üretkenliğini artıran, norm, iletişim ağı ve güvenden oluşan yapı olarak da tanımlanmaktadır (Karagül, 2012: 93).

Fukuyama'ya göre, insanlar arasında eşgüdümü ve işbirliğini teşvik eden (2000: 3) sosyal sermaye, bir toplumda veya onun bazı kesimlerinde güven duygusunun hâkim olmasıyla ortaya çıkan yetidir. Bu, en geniş topluluk olan ulustan en küçük ve temel sosyal grup olan aileye ve bunlar arasındaki tüm sosyal grupların içine gömülmüştür (1998: 37).

Sosyal sermaye aynı toplumsal grupla farklı toplumsal gruplar arasında güvene dayalı iletişimin yoğunluğu olarak da tanımlanabilir. Nitekim Özsağır, bireylerin yalnız kan bağıyla bağlı olduklarına veya tanıdıklarına değil, yabancılara da güvendiği bir toplumun, sosyal sermaye yapısının güçlü olduğunu (2007: 49) söylemektedir.

Coleman, sosyal sermayeyi yükümlülükler ve beklentiler, bilgi kanalları ve sosyal normlar olarak tanımlarken (1988: 95) Putnam'a göre, sosyal bağlantılara, normlara ve güvene işaret eden (1995: 665) sosyal sermaye, koordine eylemleri kolaylaştırarak toplumun verimliliğini artırır (1993: 167).

Sosyal sermaye, kavramı gruplar ve ağlar, güven ve dayanışma, kolektif çalışma ve işbirliği, bilgi ve iletişim, sosyal birleşme ve bütünleşme, yetki ve politik faaliyetler olarak da açıklanmaktadır (Karakurt, 2008: 80).

Aslında sosyal sermaye, ekonomik ve sosyal faaliyetlerin yaygınlığı oranında pozitif, düşüklüğü oranında da negatif yönde etki yapan tamamlayıcı bir faktör olarak da tanımlanabilir (Karagül ve Dündar, 2006: 65). Fakat bu faaliyetlerin pozitif veya negatif yönlü olmasında sosyal sermayenin niteliği çok önemli bir rol oynamaktadır. Herhangi bir toplumda sosyal sermayenin zenginliğinin tüm siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıyı olumlu etkileyeceği aksi durumda bu yapıların olumsuz etkileneceği unutmamalıdır.

Sosyal sermaye, kendi başına eyleme geçen ya da girişimde bulunan bireyler aracılığıyla kazanılamaz. Sosyal sermaye, bireysel değerlerden ziyade toplumsal değerlerin hâkim olmasına dayanır (Fukuyama, 1998: 38). Nitekim Field'a göre, kişinin diğer insanlarla kurduğu bağlantıların ve ortak paylaşımlarının sayısının fazlalığı o kişinin zengin bir sosyal sermayeye sahip olduğunu gösterir (2008: 1).

Kullanıldığında artan, kullanılmadığında aşınabilen (Putnam, 1993: 170) ve bir toplumda zaman içinde kazanılıp kaybedilebilen (Fukuyama, 1998: 39) sosyal sermayenin tükenmesi durumunda tekrar üretilmesi çok uzun yıllar alabilir (Fukuyama, 1998: 285). Bir toplumdaki sosyal sermaye birikimini, o toplumdaki çalışma şartları, tarihi hafıza, etnik ve dini yapı, iç ve dış siyasal ve ekonomik politikalar etkileyebilmektedir (Karagül ve Dündar, 2006: 62).

Demokrasi, ülkedeki rüşvet oranı, mahkemelerin bağımsızlığı, grevler, öğrenci hareketleri, protestolar, tutuklu sayısı, hükümete ve sendikalara olan güvenin derecesi, kredi kullanılırlığı, kişisel özgürlük, toplumsal etkinliklere katılım, yetkilendirme ve temsil yetkisi oranları, komşuluk ilişkileri, aile ve arkadaşlık ilişkileri, iş bağlantıları, farklılığa tolerans gösterme, şiddet oranı, suç oranı, çocukların televizyon izleme oranı, çocuk sağlığı ve eğitim kalitesi, (Karakurt, 2008: 80-81) sivil toplum kuruluşlarının yaygınlık derecesi, bireylerin sivil toplum örgütlerinde ne ölçüde görev aldıkları ve sivil toplum örgütlerinin faaliyetlerinde bireylerin gönüllü olarak ayda ortalama hizmet süreleri (Yıldız ve Topuz, 2011: 216) sosyal sermayeyi belirleyen önemli ölçütlerdir.

Sosyal sermayenin düşük olduğu yerlerde yoksulluk, işsizlik ve ailelerin parçalanma oranı yüksektir (Putnam, 2000: 343). Nitekim Putnam "Bowling Alone" adlı çalışmasında, zaman ve para baskısına yol açan değişimlerin, kadınların istihdamdaki paylarının artması yönündeki değişikliklerin, yeni banliyölerin kurulmasının, arabanın yaygınlaşmasının, gelişen iletişim teknolojilerinin ve medyanın artan etkisinin Amerika özelinde sosyal sermaye üzerinde olumsuz etkiler yaptığını ifade etmektedir (2000: 323). Bu kapsamda toplumsal, kültürel ve teknolojik değişim dikkate alındığında, Türkiye toplumunun da sosyal sermayenin olumsuz etkilendiği ileri sürülebilir.

Sosyal sermaye, insanların daha zeki, daha sağlıklı, daha güvenli, daha zengin ve daha güçlü olmalarına katkı yaparak adil yönetimler ve istikrarlı demokrasilerin oluşmasına yol açar (Putnam, 2000: 314). Benzer şekilde sosyal sermaye, insani gelişme, eğitsel başarı, adil gelir dağılımı, sağlık hizmeti, suç oranları, yolsuzluk ve etkin yönetim gibi göstergelerle pozitif bir ilişkiye sahiptir (Alacahan ve Duman, 2011: 112). Sosyal sermaye, bireylerin birikmiş sorunlarını daha kolay çözmelerine, (Putnam, 2000: 311) örgütlerde bilginin akışına imkân sağlar, toplumsal güveni ve etkileşimi artırarak hayatın zorluklarına karşı koymayı kolaylaştırır (Keleş, 2012: 27). İnsanların toplumsallığını artıran sosyal sermaye,

toplumdaki ahlak kurallarının pekişmesine, sadakat ve dürüstlük gibi erdemlerin kazanılmasını yardımcı olur (Çalışkan, 2010: 8).

A. SOSYAL SERMAYE'NİN TARİHSEL ARKA PLANI

Bir asırlık entelektüel geçmişe sahip olan sosyal sermaye, özellikle siyaset bilimi, sosyoloji ve ekonomi alanındaki çalışmalara konu olan bir kavramdır.

Her ne kadar 20. yüzyılın başlarında Max Weber'in "Protestanlık Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı makalesinde sosyal sermayeden dolaylı olarak söz edilmişse de (Tüysüz, 2011: 9) günümüzde popülerliğini Robert D. Putnam'ın çalışmalarına borçludur ve ilk defa 1916'da L. J. Hanifan tarafından dile getirilmiştir. Hanifan, "Kırsal Okul Topluluk Merkezi" adlı çalışmasında Batı Virginia'da bir kır kasabasında, okulların ve öğretmenlerin önderliğinde sosyal sermayenin oluşmasını ve yararlarını araştırmıştır (Putnam, 2000: 16). Hanifan, bu çalışmada sosyal sermayeyi sosyal birimi oluşturan bireyler ve aileler arasındaki iyi beklentiler, arkadaşlık, sempati ve sosyal ilişki gibi çoğu insanın günlük yaşamında görülebilecek kavramlara dayalı olarak tanımlamıştır (Karakurt, 2008: 78).

Hanifan'dan sonra bir süre kullanılmayan sosyal sermaye kavramı 1956 yılında Kanadalı araştırmacılar tarafından kentsel toplum kültürüyle ilgili bir çalışmada tekrar dile getirilmiştir (Tüysüz, 2011: 9). Çağdaş anlamda sosyal sermaye kavramı, varlığını büyük oranda Robert D. Putnam'ın siyasal bilimler, Pierre Bourdieu'un sosyoloji, James Coleman'ın eğitim sosyolojisi ve Francis Fukuyama'nın ekonomi ile ilgili çalışmalarına borçludur (Karakurt, 2008: 78). Sosyal sermaye kavramı günümüzdeki şöhretini büyük oranda Putnam'ın "Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy" (1993), "Bowling Alone: America's Declining Social Capital" (1995) ve "Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community" (2000) adlı çalışmalarına borçludur. Putnam, bu çalışmalarında genel olarak ülkelerin siyasi ve ekonomik performanslarıyla bireylerin sivil etkinlikleri arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Putnam, "Making Democracy Work" çalışmasında İtalya'nın güney ve kuzey bölgelerindeki kentsel toplulukları karşılaştırmıştır. Bu çalışma, Kuzey İtalya kentlerinde sivil toplumun Güney İtalya'daki kentlere göre daha etkin olmasının tüm toplumsal, ekonomik ve siyasal yapıya olumlu yansıdığını göstermiştir.

B. SOSYAL SERMAYE UNSURLARI

Genel olarak sosyal sermaye, normlar, iletişim ağları ve güven olmak üzere üç unsurdan oluşmakta ve gerçekte her biri diğeri ile bağlantılı sosyal değeri ifade etmektedir (Karagül, 2012: 96). Sosyal sermaye, toplumun üretkenliğini ve sağlıklı olmasını sağlayan normlar, sosyal ağlar ve bireyler arası itibar, güven ve

inanılabilirlik olarak da tanımlanmaktadır (Yüksel, 2015: 15). Sosyal sermaye, normlar, iletişim ağları (siyasal, ekonomik, eğlence, spor faaliyetleri ile ilgili) ve gruplara katılan bireyler arasında zamanla gelişen güven olarak üç ana bileşenden oluşur (Kılınç, 2010: 30).

1. Normlar

Sosyal sermaye unsuru olan ve her toplumun kendine özgü niteliklerini taşıyan sosyolojik bir olgu olan (Çalışkan, 2010: 15) normlar, bir topluluktaki bireylerin ait oldukları topluluk açısından ne tür tutum ve davranışlara sahip olmaları gerektiği hakkındaki kurallar bütünüdür (Keleş, 2012: 31). Normlar, grup içi bireylerin davranışlarını ya da gruplar arası ağları ve iletişim kurallarını belirleyen ve sosyal düzenin oluşturulmasını sağlayan yapılar (Tüysüz, 2011: 22) olarak da tanımlanabilir. Ayrıca normlar, informel bir sosyal kontrol sağladıklarından formel kontrol biçimleri ya da kurumsallaşmış yasal cezalara olan ihtiyaç da azalmaktadır (Kapu, 2008: 272).

Genel olarak normlar, kanunlar, tüzükler ve yönetmelikler gibi devletin yetkili organlarınca düzenlenip uygulanan, gerektiğinde aynı kurum tarafından değiştirilen, devletin ve sosyal düzenin korunmasını ve devamını amaçlayan yazılı normlar ve toplumun tarihi tecrübe ve birikiminden kaynaklanan, günümüzdeki ve gelecekteki hayat tarzını düzenlemesi beklenen, örf (töre), adet, görenek, ahlak ve din kurallarından oluşan yazılı olmayan normlar olmak üzere iki şekilde kategorize edilebilir (Karagül, 2012: 94).

Sosyal sermayeyi üreten normlar, önemli ölçüde gerçeğin söylenmesi, yükümlülüklerin yerine getirilmesi ve karşılıklılık gibi erdemleri içermelidir (Fukuyama, 1997: 379). Bir toplumda normlara itibar eden ve gereğini yapanların oranı, aynı zamanda o toplumun uyum ve bütünleşme oranını da göstermektedir (Karagül, 2012: 95).

2. İletişim Ağları

İletişim ağları, sıradan piyasa işlemleri için gerekli olanların ötesinde, gayri resmi normları ve değerleri paylaşan bireysel aktörlerin aralarındaki bağlantılardır (Tüysüz, 2011: 36). Sosyal sermaye için değerli olan ağlar, insanların birbirleriyle işbirliği yapmasına yardımcı olur ve böylece sosyal uyumu kolaylaştırır (Field, 2008: 14). Ağların etkinliği ve yoğunluğu sosyal sermayenin niteliğini de belirlemektedir.

İletişim ağları, bir toplumdaki yatay ve dikey tabakalaşmada yer alan kişi ve örgütlerin gerektiğinde iletişime geçebilmelerini sağlar. İletişim ağları, ulaşım ve haberleşme araçları ve yasal düzenlemelerle güçlenir veya zayıflar (Karagül, 2012:

96). Ağlar, toplumun ortak değerler etrafında bütünleşmesini sağlayan güvenin transfer edilmesini ve yayılmasını sağlar (Putnam, 1993: 169). İletişim ağında oluşturulan güven ortamı sayesinde diğer bireylerle gerçekleşen bilgi akışkanlığı ve etkinliği kontrol maliyetini azaltır ve işlemleri kolaylaştırır (Putnam, 2000: 313; Keleş, 2012: 29-30). Nitekim bireyleri birbirine bağlayan iletişim ağları sayesinde ortak değerlerin bireyler arasında paylaşılması, bir çeşit sermaye oluşumu olarak görülebilir (Yıldız ve Topuz, 2011: 203). Zaten sosyal sermaye teorisinin, daha başarılı aktörlerin daha iyi bağlantılı aktörler olduğu tezi (Başak ve Öztaş, 2010: 33) iletişim ağlarının sosyal sermaye için çok önemli olduğunu göstermektedir. Bireylerin tanıdıkları insan sayısı ve bu insanlarla paylaşılan ortak değerlerin düzeyi o bireylerin sosyal sermaye düzeyini belirlemektedir.

3. Güven

Sosyoloji, psikoloji, siyaset bilimi, ekonomi, antropoloji, tarih ve yönetim gibi sosyal bilimlerin farklı disiplinlerine konu olan güven, kişinin karşı tarafa verdiği sözler doğrultusunda hareket etmesi ve müzakereler sırasında dürüst davranması olarak tanımlanır (Paşamehmetoğlu, 2010: 23). Bilgi toplumunu anlamak açısından önemli bir kavram olan güven (Uslaner, 2002: 3), sözlük anlamı ile korku, çekinme ve kuşku duymadan inanma, bağlanma duygusu ve itimat olarak tanımlanmaktadır (Özsağır, 2007: 49). Ayrıca güven fırsat bulduğunda bir kişinin diğerinin zayıf yönünü kendi çıkarı doğrultusunda kötüye kullanmayacağına olan inancı olarak da tanımlanabilir (Keleş, 2012: 32). Bir kişinin, karşı tarafın adil, ahlaka uygun ve öngörülebilir şekilde davranacağına ilişkin dürüstlük ve doğruluğa dayalı bir kavram olan (Fukuyama, 1998: 142; Demircan ve Ceylan, 2003: 140) güven, insanların toplumsal hayatta ihtiyaç duyduğu ve elde etmeye çalıştığı en temel duygudur.

Sosyal sermayenin önemli bir bileşeni olan güven (Putnam, 1993: 170) toplumsal düzenin, bireysel yaşantının, ekonomik ve demokratik gelişmenin temelini oluşturmaktadır (Gökalp, 2003: 163). Nitekim Fukuyama, sosyal sermayeyi güven üzerine kurmuş ve sosyal sermaye ile güveni birbirinin yerine kullanmıştır (1998: 37). Sosyal sermaye, tükettiğinden daha fazla yakıt üreten bir reaktör gibi, güven üreten koşulları oluşturmak için güven duygusunu kullanmaktadır (Keleş, 2012: 34). Güven olmadan sosyal sermayenin gelişmesi ve ilişki ağı oluşturması mümkün olmadığından sosyal sermayenin ön şartı olarak kabul edilmektedir.

Güven kavramının üç farklı sınıflandırması söz konusudur:

1) Stratejik (kişisel) güven: İnsanların günlük deneyimlerinden elde ettiği ve yalnız kan bağıyla bağlı olduklarına veya tanıdıklarına ve kendilerine benzeyen kimselere karşı duydukları güvendir.

2) Genel (ahlâki) güven: Bireylerin yalnız kan bağıyla bağlı oldukları veya tanıdıkları ve kendilerine benzeyen kimselere değil, özellikle kendi yakın çevreleri dışındaki kimselere (yabancılara) duydukları güvendir.
3) Kurumsal (sisteme) güven: Bireylerin siyasal, toplumsal ve ekonomik kurumlara ve sisteme güvenlerini ifade etmektedir (Uslaner, 2002: 1-2).

Bu çalışmanın kapsamında zaman zaman kişisel ve kurumsal güvenden söz edilmesine rağmen daha çok genel ya da ahlaki güven üzerinde durulmaktadır.

Aslında kişisel güven, bireyler için daha önemli olmasına rağmen toplum söz konusu olduğunda, kurumsal ve genel güven daha değerli kabul edilmektedir (Paşamehmetoğlu, 2010: 23). Nitekim birbirlerini tanımayan bireyler arasındaki güven duygusunun güçlü bir sosyal sermayeyi göstermesi (Fukuyama, 1998: 63; Uslaner, 2002: 5) genelleştirmiş güveni vurgulamaktadır.

Putnam'ın "Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy" (1993), "Bowling Alone: America's Declining Social Capital" (1995) ve "Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community" (2000) çalışmaları temelde güven eksikliğinin İtalya ve Amerika toplumlarında sosyal sermaye kaynakları olan aile, sivil toplum ve sosyal gruplardaki olumsuz etkisini araştırmaya odaklanmıştır.

Putnam sosyal sermayenin oluşmasının kolay olmadığını (1993: 185) ve onun unsuru olan güvenin kullanıldığında arttığını, kullanılmadığında aşındığını (1993: 170) ifade etmektedir. Nitekim Fukuyama da özellikle genel güven düzeyinin hem toplumdan topluma hem de belirli koşullar veya olayların sonucunda zaman içinde değişebileceğini (1998: 205) söylemektedir. Buna paralel olarak, dünya çapında genelleşmiş güveni ölçen araştırmalarda, Batı toplumlarının Doğu toplumlarına, zengin toplumların yoksullara, Protestanların, Müslüman ve Katoliklere göre genelleştirilmiş güven derecelerinin daha yüksek olduğunu göstermiştir. İlk kategoride yer alan insanlar, tanımadıkları insanlara daha kolay güvenmektedirler (Başak, 2010: 64).

Sosyal ilişki ve etkileşimlerde riskleri en aza indiren bir mekanizma olan (Çetin, 2006: 83) güvenin yüksek düzeyi insanların birbirlerini tanıdıkları ve yüz yüze ilişkilerin yoğun ve yaygın olduğu bir zeminde gerçekleşir (Alacahan ve Duman, 2011: 113). Yüksek güvenli toplumlarda yolsuzluk daha az, hükümet performansı daha fazla ve bürokrasisinin performansı daha iyidir. Bu toplumlarda hükümetler zenginden fakire refahı yeniden dağıtır, eğitime daha fazla bütçe ayırır ve ekonomik büyümeyi teşvik edecek politikalar izlerler (Uslaner, 2002: 14).

Güçlü ve istikrarlı aile yapısı ve sağlam toplumsal kurumlar, hukuki düzenlemelerden ziyade, özünde güven barındıran toplumsal ilişkilerle kurulmaktadır (Tüysüz, 2011: 16). Nitekim Fukuyama'ya göre, genellikle kurallar ve güven arasında ters orantılı bir ilişki vardır. İnsanlar, ilişkilerinde kurallara

bağımlı olmaları derecesinde, birbirlerine o oranda az güvenirler (1998: 203). Ayrıca yüksek güven düzeyine sahip toplumlarda, devlete olan güven daha güçlü ve (Can, 2015: 263) demokratik gelişme hızı yüksektir (Uslaner, 2002: 16). Hoşgörünün olduğu bu tür toplumlarda, toplumsal sorunların yargının önüne gitmeden uzlaşmayla çözülmesi (Alacahan ve Duman, 2011: 111) adalet mekanizmasına olan güven düzeyini de yükseltmektedir (Altay, 2007: 342). Yüksek güvenli toplumlarda işbirliği, dayanışma, ortak karar alma ve yatırımlarda esneklik söz konusudur (Yıldız ve Topuz, 2011: 216). Böylelikle yatırımlar sonucu ortaya çıkan yeniliklerin toplumda yayılması ve kullanılması hızlanmaktadır (Tüysüz, 2011: 43; Keleş, 2012: 36).

Genel güven, ekonomik faaliyetlerde işbirliğini kolaylaştırdığı ve işlem maliyetlerini düşürdüğü için ekonomik büyüme ile güven arasındaki ilişki de daha çok genel güven esas alınmaktadır (Öksüzler, 2006: 111). Başarılı ekonomilere sahip toplumlarda güçlü güven duygusu hâkimdir (Demir, 2011: 904). Fukuyama'ya göre, güven ve benzeri değerler, sadakat veya dürüstlük gibi ekonomistlerin "dışsallık" diye adlandırdığı şeylere örnektir. Onlar gerçek, pratik ve ekonomik değerleri olan mallardır. Sistemin etkinliğini ve mal üretimini artırır (1998: 141).

Güven duygusunun ve sosyal sermayenin çok yüksek olduğu ülkeler, devlet desteği olmaksızın büyük ölçekli örgütler kurabilirler (Çetin, 2006: 76; Fukuyama, 1998: 3). Güven, ülkelerin gelir düzeyleri ve gelirlerin adil dağıtılmasına pozitif yönde katkı yapar (Altay, 2007: 42). Güvenin artışı kentlerdeki suç oranlarını düşürebilir ve kentsel güvenliğe önemli katkılarda bulunabilir (Karakurt, 2008: 88).

Öte yandan güven eksikliği otoriter iktidarların oluşmasına yol açar (Uslaner, 2016). Aslında dünyada geri kalmışlığın en önemli nedenlerinden birinin karşılıklı güven eksikliği olduğu iddia edilmektedir (Keleş, 2012: 35). Toplumda güvenin azalması, sosyal ilişkileri düzenleyecek müdahaleci ve kuralcı hükümetlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Fukuyama, 1998: 320). Güven düzeyinin düşük olduğu toplumlarda, mafya tipi suç örgütleri, rüşvet ve yolsuzluk yaygınlaşırken, güçlü merkezi devlete ve bürokrasiye ihtiyaç artmaktadır. Güven eksikliği iş başarma maliyetlerini de yükseltmekte ve rekabet gücünü düşürmektedir (Ören, 2007: 75). Öte yandan toplumda güvenin azalması suç işleme oranının ve dava sayısının artmasına da yol açmaktadır (Fukuyama, 1998: 275). Toplumsal tabakalaşmanın olduğu hiyerarşik kültürlerde güven kökleşemez. Böyle toplumlar, kuşaklar boyunca süren güçlü sınıfsal bölünmelere neden olan katı sosyal kurallara sahiptirler (Uslaner, 2002: 4). Güvenin düşük olduğu toplumlarda küçük aile işletmeleri gelişirken büyük işletmeler ancak devlet desteğiyle kurulup yaşayabilmektedir (Fukuyama, 1998: 78). Gelir dağılımının bozuk olduğu, çalışanın hakkını alamadığı ve ekonomik yolsuzlukların olduğu toplumlarda güvene dayalı ilişkilerin oluşturulması mümkün olmadığından sosyal barışı kurmak da oldukça zordur (Karagül ve Masca, 2005: 46).

II. TÜRKİYE'DE SOSYAL SERMAYE

Sosyal sermaye ile ilgili çalışmalar, özel olarak siyasal ve genel olarak toplumsal hayatın kalitesi ve niteliği ile vatandaşların erdemleri ve nitelikleri arasında doğrudan bir ilişki olduğunu göstermiştir (Kılınç, 2010: 3). Bir toplumda yaşanan ekonomik krizler, eğitim altyapısındaki eksiklikler, gelir dağılımdaki uçurumlar, adalet sistemindeki aksaklıklar ve yolsuzluklar toplumsal bağları ciddi şekilde zayıflatan faktörlerdir (Yıldız ve Topuz, 2011: 208).

Ülkelerdeki sosyal sermayenin varlığını ve boyutunu saptayan ölçütlerden biri de belirli dönemlerde yapılan Dünya Değerler Anketi (DDA)'dir. 1990-1991, 1996-1997 ve 1999-2001 yıllarında seksenden fazla ülkede gerçekleştirilen DDA'de kişilere "Genel olarak çoğu kişinin güvenilir olduğunu veya onlarla olan ilişkilerinizde aşırı dikkate gerek olmadığını düşünüyor musunuz?" şeklinde bir soru sorulmakta ve bu sorulardan alınan cevaplar yüzde olarak sıralanmaktadır. İlgili soruya "evet" cevabını verenlerin oranının yüksek olduğu ülkelerdeki sosyal sermaye birikimi yüksek kabul edilmekte, düşük olan ülkeler ise sosyal sermaye açısından fakir olarak değerlendirilmektedir (Yıldız ve Topuz, 2011: 217).

Türkiye'de sosyal sermaye ile ilgili yapılan karşılaştırmalı çalışmalar ve analizlerin büyük çoğunluğu Türkiye'nin sosyal sermayesinin düşük olduğu bulgusunu ortaya koymaktadır. Özellikle genel güven oranları ve sivil toplum faaliyetlerinin çeşitliliği ve katılım oranları dikkate alındığında Türkiye'de sosyal sermaye rezervlerinin oldukça düşük olduğu saptanmıştır (Aydemir ve Tecim, 2012: 51). Aynı şekilde Türkiye'de insanların tanımadıkları ve kendilerinden farklı (yabancı) insanlara pek güvenmediklerinin birçok kamuoyu araştırması tarafından test edilmesi, Türkiye'nin sosyal sermaye yapısının zayıflığını ortaya koymaktadır (Özsağır, 2007: 49). Türkiye'de uzlaşma kültürünün yerleşmemesi, siyasetin gerginlikler üzerine kurulması ve çatışmacı kültür (Ataay, 2013: 281) sosyal sermayenin düşük kalmasına yol açan en önemli etmenlerdendir. Zaten bir sonraki bölümde incelenen Dünya Değerler Anketi'nin ortaya koyduğu sonuçlar, Türkiye'nin güven endeksinin dolayısıyla sosyal sermayesinin düşük olduğunu çok açık bir şekilde göstermektedir.

A. TÜRKİYE'DE GÜVEN

Türkiye'de sosyal sermayenin önemli bir unsuru olan genel güven düzeyinin düşük olduğu genel olarak kabul edilen bir gerçektir. Türkiye'de güven yanında yurttaş katılımı da düşük düzeydedir (Devamoğlu, 2008: 78).

Sosyal sermayenin ölçülmesi konusunda kullanılan yöntemlerden biri de anket yoluyla toplumdaki güvenin ölçülmesidir (Tüysüz, 2011: 126). Türkiye'de sosyal erdemlerin zayıflığını ve güvensizliğin yaygınlığını ispatlayan DDA sonuçları, bu gerçeği vurgulayan veriler sunmaktadır (Ören, 2007: 82). Bu anketin

sonuçlarına göre birçok ülkenin güven ve sosyal sermayesi yüksek iken, Türkiye bu sıralamada çok geride kalmıştır (Yüksel, 2015: 36).

1990-1991, 1996-1997 ve 1999-2001 yıllarında seksenden fazla ülkede gerçekleştirilen DDA'da kişilere "Genel olarak çoğu kişinin güvenilir olduğunu veya onlarla olan ilişkilerinde aşırı dikkate gerek olmadığını düşünüyor musunuz?" şeklinde bir soru sorulmakta ve bu sorulardan alınan cevaplar yüzde değer üzerinden sıralanmaktadır. İlgili soruya "evet" cevabını verenlerin oranının yüksek olduğu ülkelerdeki sosyal sermaye birikimi yüksek kabul edilmekte, düşük olan ülkeler ise sosyal sermaye açısından zayıf olarak değerlendirilmektedir (Çalışkan, 2010: 25).

1990-1991 yıllarında ülkeler düzeyinde yapılan DDA'da o ülke insanlarına "sizce insanların çoğu güvenilir midir yoksa başkalarıyla ilişki kurarken, hiçbir zaman dikkati elden bırakmamak mı gerekir" şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Buna göre Türkiye'de başkalarına güven oranı % 9.8 gibi çok düşük bir düzeyde çıkmıştır. 1996 yılında tekrarlanan ankete göre, bu oran % 6,5'e kadar düşmüştür (Esmer, 1999: 25; Erdoğan, 2016: 8). 2001 yılında aynı soru iki kez daha sorulmuştur. İlk sonuçlarda, 'insanların çoğu güvenilirdir' diyenlerin oranı % 6,7 çıkarken, ikinci sonuç % 18,6 olarak belirlenmiştir (Devamoğlu, 2008: 71). Türkiye, 1990-1991 yıllarındaki ankette % 9.8 ile 43 ülke içinde 42. sırada, 1995-1996 yıllarında yapılan çalışmada ise OECD'ye üye ülkeler arasında % 6,5 ile son sırada ve 2007 yılı çalışmasında % 5 ile 57. sırada yer almıştır (Erdoğan, 2016: 11; Uğuz vd., 2011: 23). DDA'ının 2005-2008 yılları arasında yapılan beşinci sürümündeki anket sonuçlarına göre 57 ülke arasında genel toplumsal güvenin en düşük olduğu ikinci ülke Türkiye'dir. Dünya genelinde ortalama % 25,1 iken Türkiye'de ise sadece % 4,8 idi. Bu oran Trinidad ve Tobago'dakinden (% 3,8) sonra en düşük orandır (Ekmekçi, 2010: 237-238). Nitekim bu oranları değerlendiren Karagül, güven düzeyinin yüksek olduğu ülkelerin iktisadi ve sosyal anlamda da daha iyi bir konumda bulunduğunu, buna karşılık güven düzeyinin düşük olduğu ülkelerin ise her anlamda yetersiz olduğunu söylemektedir (2012: 102). Nitekim 2008 yılında ARI Hareketi tarafından yaptırılan Türk Gençliğinin Siyasal Tutumları Araştırması 15-27 yaş arasındaki gençlerin sadece % 10'unun insanları genel olarak güvenilir bulduğunu göstermiştir (TEGV, 2008: 35).

Sosyal sermaye konusunda sadece Türkiye'yi kapsayan önemli bir çalışma 2005 yılında "Infacto Research" çalışma grubunca yapılan araştırmadır. Bu araştırma 15 ilin kentsel ve kırsal bölgelerinde, 18 yaş üstü (18-24 yaş aralığındaki nüfus) 1,216 kişi ile yapılan bir örnekleme çalışmasıdır. Sonuçları 27 Şubat 2006 tarihinde kamuoyuna açıklanan araştırma bulgularına göre, genelleştirilmiş güven seviyesi ölçümü için sorulan "insanların çoğuna güvenilebilir" düşüncesini onaylayanların oranı % 12,6 iken, "insanlarla ilişkilerde çok dikkatli olunmalı" düşüncesini destekleyenlerin oranı % 85,7 olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamlar,

güvensizliğin en açık göstergesidir (Yıldız ve Topuz, 2011: 220). Bu araştırmanın bulguları genel olarak şöyledir:

- Türk toplumunda sosyal sermaye düzeyi düşüktür,
- Sosyal sermaye, siyasi ve sivil katılım, sorgulamadan itaat ve hoşgörüsüzlük gibi kavramlar birbirleriyle ilişkilidir,
- Derneklerin yaygınlaşması ve siyasal katılımın artmasının yolu sosyal sermaye düzeyinin yükseltilmesinden geçmektedir,
- Genelleştirilmiş güven ve sivil katılım, daha iyi işleyen demokrasi için tetikleyici rol oynayacak değişkenlerdir (Altay, 2007: 352).

Türkiye'de güven düzeyini ölçen araştırmalarda eğitim düzeyi, gelir, yaş, dindarlık ve siyasal eğilimler gibi bağımsız değişkenlerin güvensizlik düzeyini fazla etkilemediği görülmektedir. Yani her gruptan, her düşünceden insan için güven oranı aşağı yukarı aynı düzeydedir (Esmer, 1999: 26). Sosyal sermayenin ölçümüne yönelik yapılan çalışmalar, özellikle DDA, Türkiye'nin sosyal sermayesinin yetersiz olduğunu çok açık bir şekilde göstermektedir. Bu yetersizliğin temel nedeni, yaşanan yolsuzluk, hortumculuk, rüşvet, siyasi çatışmalardan kaynaklanan siyasi ve ekonomik güvensizlik gibi sorunların, insanların gelecekle ilgili beklentilerini olumsuz etkilemesi ve böylece birbirlerine ve topluma karşı olan güvenlerini yitirmesine neden olmasıdır (Yıldız ve Topuz, 2011: 222). Türkiye'nin güven düzeyinin düşük olması, demokrasinin ve sivil toplumun gelişmesi açısından da sorunlara yol açmaktadır. Güven eksikliği, ekonomik, siyasal ya da kültürel ortaklıklar kurmayı, örgütlenme kapasitesini ve kurumlara üyeliği de zorlaştırmaktadır (Erdoğan, 2016: 14). Türkiye'de güven eksikliğinin temel nedenlerinden biri güvenin oluşmasında önemli bir kaynak durumundaki devletin bu işlevini yerine getirememesidir. Devletin zaman zaman farklı toplumsal kesimlere eşit ve adil davranmaması ona olan güveni sarsmakta dolayısıyla toplumdaki güven düzeyi düşmektedir.

Kısacası, Türkiye'de sosyal sermaye stoku yetersiz olduğundan insanların bir araya gelebilmesinde önemli bir faktör olan toplumsal güven duygusu yerleşememiştir. Bu da hem bireysel ilişkiler hem de siyasal kurumlar düzeyinde güven eksikliğini ortaya çıkarmaktadır (Devamoğlu, 2008: 73).

1. Siyasal Açıdan Güven Eksikliği

Siyasal sistemin herkes için eşit ve adil sonuçlar doğuran politikalar üretebileceğine ilişkin toplumdaki yaygın inanç, güven olarak nitelendirilmektedir (Akgün, 2001: 4). Toplumda karşılıklı güven, yönetim açısından bürokratik süreçlerin kısaltılmasını ve ortak hedefler doğrultusunda hızlı karar alıp, ortak hareket etmeyi kolaylaştırmaktadır (Tüysüz, 2011: 41). Bu bürokratik süreçlerin açık, şeffaf ve hesap verilebilir olmasını gerektirmektedir.

Bir ülkede gerek yönetenlerle yönetilenler arasındaki gerek dikey yönlü, gerekse kişi ve kurumlar arası yatay yönlü güvene dayalı ilişkilerin niteliği ve niceliği o ülkedeki sosyal sermayenin en belirgin göstergeleridir (Karagül ve Dündar, 2006: 63-64).

Genel güven, demokrasiye bağlılığı arttırır, demokrasiyi kalıcı hale getirir ve vatandaşların otoriter düşüncelere kaşı koymalarına yardımcı olur. Dolayısıyla güven, bir anlamda, demokrasinin sigortası işlevini görür (Ekmekçi, 2010: 237) ve bu sayede kamu kaynaklarının kötü yönetimi, rüşvet ve adam kayırmacılık gibi sorunlar azalır (Tüysüz, 2011: 41). Genel güvenin yüksek olduğu toplumlarda, devletlerin daha uzlaşmacı, yolsuzluklardan uzak ve halkın taleplerini karşılayacak politikalar geliştirmekte daha başarılı olduğu tespit edilmiştir (Fukuyama, 2000: 8).

Öte yandan toplumdaki güven düzeyinin yükselmesi için bireyin de devlete ve kurumlarına duyduğu güvenin derecesine bakmak gerekmektedir (Esmer, 1999: 23). Çünkü devlete güvenmeyen bireylerden, diğer bireylere güvenmesini beklemek zordur. Bu anlamda adaletin iyi işlemesi yani güçlüden yana değil haklıdan yana tecellisi etmesi gerekir (Karagül ve Dündar, 2006: 70). Adalete olan güven, suçlu olanın cezasını çekeceğini çok net olarak bilmesiyle artar. Bu güven topluma yerleştiğinde toplumdaki bireyler arasında huzur ve güven ortamı çok daha hızlı ve kolay oluşacaktır (Can, 2015: 267). Aksi takdirde, siyasi çatışmalar, yolsuzluklar ve adi suçların oranında artışlar yaşanacak (Karagül ve Dündar, 2006: 64) ve sonuçta sosyal sermaye düzeyi gerileyecektir.

Düşük düzeyli sosyal sermaye, merkezi devletin etkisini artıracağından bu durum zamanla yönetimde aksamalara, yolsuzluklara ve otoriter yönetimlere yol açacaktır (Betil, 2010: 23; Erdoğan, 2016: 9). Nitekim Ekmekçi'ye göre, DDA'nin Türkiye özelinde "güçlü lider" sorusuna "çok iyi olurdu" ya da "fena olmazdı" şeklinde cevap verenlerin oranı anketin yapıldığı 55 ülke genelinde ortalama % 38,1 iken Türkiye'de % 58,9 gibi ürkütücü bir oran çıkmıştır. O'na göre, toplumsal güvenin çok düşük olduğu Türkiye'de bu oran, halkın önemli bir bölümünün "iyi niyetli despotizmi" ülke sorunlarına çare olarak gördüğünü göstermektedir (Ekmekçi, 2010: 240-241).

Bir toplumda güvenin ölçülmesinde, devlete ve onun kurumlarına duyulan saygının derecesi, halkın kendisiyle ilgili kararlara katılım düzeyi, sivil toplum kuruluşlarının yaygınlık derecesi, bireylerin sivil toplum örgütlerinde ne ölçüde görev aldıkları ve sivil toplum örgütlerinin faaliyetlerinde bireylerin gönüllü olarak ayda ortalama hizmet süresi v.b. göstergeler kullanılmaktadır (Gökalp, 2003: 165). Tüm bu göstergeler aynı zamanda Türkiye'de güven düzeyini de az çok tahmin edilebilir kılmaktadır.

Türkiye'de devletin bireylere güvenmediği sık sık dile getirilmektedir. Gerçekten, devletle birey arasındaki işlemlerde, büyük ölçüde vatandaşın beyanına itibar etmek yerine sistem, işlemin başlangıcında ispata dayanır ve bu nedenle de

ayrıntılı muhtar, noter, nüfus kütüğü vs. sistemleri geliştirilmiştir (Esmer, 1999: 23). Öte yandan halkın da siyasal sisteme, partilere ve genel olarak tüm kurumlara güveninin azaldığı son yıllarda yaygınlaşan bir düşüncedir (Akgün, 2001: 1).

Türkiye'de siyasi açıdan güven düzeyinin düşük olması, güçlü bir demokratik kültürün oluşmasını oldukça güçleştirmekte ve bu güvensizlik hali muhalif siyasete de yansımaktadır. Siyasal partiler ve bu partilerin toplumsal tabanları rakip partileri kendilerine ve ülkelerine bir tehdit olarak algılamaktadırlar. Bu partiler, rakip partileri "emperyalizmin uşağı veya işbirlikçisi", "bölücü", "rejim düşmanı" ve "darbeci" olarak görmekte ve bu partilerin bizzat niyetlerinin bozuk olduğuna inanmaktadırlar. Türkiye'de de siyaset, araçlar üzerinden değil niyetler üzerinden yapıldığından "niyet siyaseti" yaygındır ve bu durum kaçınılmaz bir şekilde toplumsal kutuplaşmaya ve hukukun siyasallaşmasına yol açmaktadır (Ekmekçi, 2010: 238-239). Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı ile başlayan bu kutuplaşma süreci, ülke siyasetinde niyet siyasetinin egemen olmasının da etkisiyle mağdurları her dönem değişmekle birlikte sürekli mağduriyetler üretmektedir (Can, 2015: 265-266). Bu kutuplaşma, demokrasi adına darbe taraftarlığına, hukuk ihlallerini savunmaya ve devletin hemen her kurumunda kapsamlı bir kadrolaşma hareketine girişmeye kadar ileri götürülebilir (Ekmekçi, 2010: 239). Bu niyet siyasetinin, devlet yönetiminin demokratik ilke ve esaslar yerine, iktidardaki partinin ilke ve esaslarına göre yönetildiği "yarı otokratik" bir yapıya bürünmesine (Can, 2015: 266) yol açtığı iddia edilmektedir.

Türkiye'de demokratik sistemin sorunlarla karşılaşmasının en önemli nedeni toplumda güven, katılımcılık, hoşgörü ve özgürlük gibi değerlerin Batı demokrasileri standardında olmamasıdır (Esmer, 1999: 92). Üstelik Türkiye'de toplumun değerleri geçmişten günümüze gelinceye kadar Batı toplumlarıyla karşılaştırılamayacak kadar devletçidir (1999: 102). Türkiye'de bireylerin siyasal sisteme güvenmemelerine yol açan temel etkenler, çok sık yaşanan siyasi ve ekonomik krizler, skandallar ve istikrarsız koalisyon hükümetleridir.

Bu güven ortamının yeniden oluşturulması için demokrasisinin daha etkin ve uzlaşmacı bir hale gelmesi ve toplumsal güvenin güçlenmesi adına niyet odaklı siyasetin terk edilerek araç odaklı siyasetin hâkim kılınması gerekir. Bu anlamda siyasete ve siyasi liderlere önemli görevler düşmektedir (Ekmekçi, 2010: 244). Türkiye'de güven düzeyinin düşük olmasının nedenlerinden biri demokratik değerlerin içselleştirilememesidir. Türkiye'de devletle vatandaşlar arasındaki güven düzeyini artırmak için öncelikle askeri yönetim tarafından yürürlüğe konulan ve toplumun sorunlarına cevap veremez hale gelen mevcut Anayasası'nın değiştirilip tüm toplumsal kesimleri kucaklayan ve eşit mesafede duran ve insan hak ve özgürlüklerinin demokratik standartlara uygun hale getirildiği yeni bir Anayasanın yapılması gerekmektedir.

2. Toplumsal Açıdan Güven Eksikliği

Bir toplumda bireyler arasındaki karşılıklı hoşgörü, sabır ve nezaket, bireylerin birbirlerine ve geleceğe bakışlarının olumlu olması, toplumsal huzur ve mutluluğun düzeyi o toplumdaki sosyal sermayenin varlığını göstermektedir (Karagül, 2012: 100). Sosyal ilişkilerin değişmesi sosyal sermaye biçimlerini de değiştirmiş ve birçok açıdan gelenekselden kopuş yaşanmış ve bu kopuş, aileye, dine, ticari ilişkilere, komşuluk ilişkilerine ve eğitime yansımıştır (Aydemir ve Tecim, 2012: 46).

Sosyal sermayenin önemli kaynaklarından olan aile (Fukuyama, 1997: 379) kurumunun temelinde güven ve ortak değerler yatmaktadır (Demir, 2011: 906). Birey, toplumu ailede keşfeder, tanır ve içselleştirir. Güven, üyeleri arasındaki bağın gücü oranında ailede üretilir. Güven duygusu ile ailede tanışan birey, toplumsal sorumluluk bilincine varır, ortak eylem geliştirme kapasitesini artırır (Aydemir ve Tecim, 2012: 48) ve sosyal iletişim ağlarının kurulmasına katkıda bulunur (Karagül ve Masca, 2005: 45). Ayrıca çocukların ailede edindikleri güven ilişkileri, ileride dini inançları dâhil tüm hayatlarını etkileme gücüne sahiptir (Kurt, 2000). Genel anlamda din kurumu, gönüllü faaliyetlere kapı aralaması, beşeri sermayeyi ve grup içi güveni artırması ve yardım organizasyonlarını oluşturabilme gücü bağlamında önemli bir sosyal sermaye kaynağıdır (Aydemir ve Tecim, 2012: 50). Ayrıca din kurumu, kuşakları bir araya getiren bir ortam sunmakta ve sosyal sermayeyi yetişkinler, gençler ve çocuklar için de ulaşılabilir kılmakta ve ortak ahlaki ve sosyal normların oluşmasına ve kabul görmesine katkı sağlamaktadır (Alacahan ve Duman, 2011: 116-117).

Genel olarak sosyal sermayesi yüksek ailelerin çocukları, diğer ailelerin çocuklarına göre daha başarılıdır. Ailelerin kültürel ve ekonomik sermayeleri, çoğunlukla çocukların yeteneklerine ve niteliklerine yansımaktadır (Tüysüz, 2011: 39). Bunun nedeni bu ailelerin çocuklarının televizyon izlemeye daha az zaman harcamalarıdır (Putnam, 2000: 326).

Gerçekte önemli olan aile üyeleri veya tanıdıklara güvenmekten çok ötekine güvenebilmek, diğer bir deyişle güveni grup üyeliğinin ötesine taşıyabilmektir (Uğuz vd., 2011: 35). Sosyal bütünlüğün sağlanabilmesi için toplumsal farklılıkların tehdit olarak algılanmaması önemlidir (Tüysüz, 2011: 132). Günümüzde güven düzeyinin azalmasına kentleşme de neden olmaktadır. Bu, kentlilerin birbirleriyle iletişimlerini zayıflatmakta ve bireylerin kamusal yaşamdan ziyade özel yaşamlarını önemsemelerine yol açmaktadır. Toplumsal güvenin azalmasına neden olan bu durum sürdürülebilir bir kentsel yaşamın önündeki en büyük tehditlerden birini oluşturmaktadır (Karakurt, 2008: 77).

Ayrıca bireyler arasında karşılıklı güvene dayalı olarak sivil toplum, işbirliği, sosyal ağlar, eşit politik ilişkiler ve yurttaş katılımı geleneğini yaşatır ve güçlendirir fakat güvenin düşük olması halinde gönüllü örgütlenmelerin sayısı,

etkinliği azalır ve toplumsal yapılar daha hiyerarşik hale gelir (Alacahan ve Duman, 2011: 115). Komşuluk ilişkileri, güven sayesinde toplumsal aidiyet duygusunu güçlendirir ve sosyal kimliği inşa eder (Uğuz, 2011: 32).

Öte yandan ailenin yozlaşması toplumsal güven ilişkileri üzerinde oldukça etkilidir (Fukuyama, 1997: 409). Nitekim annenin çalışmasının, ailenin çocuğa olan katkısını azalttığı ve kadınlar arasında çalışma oranının artmasının uzun vadede, toplumun sosyal sermaye birikimine olumsuz etki yaptığı ifade edilmektedir (Tüysüz, 2011: 40). Toplumdaki güven duygusu, suç olgusu ve intihar oranlarıyla doğrudan ilişkilidir (Demir, 2011: 912). Bu oranların yüksek olması toplumsal güvenin düşüklüğünü göstermektedir.

Günümüzde topluma karşı sorumluluk hisseden, aktif ve katılımcı yurttaşlık anlayışına sahip bireyin yerini aşırı bireyci kültürel ve toplumsal normlara sahip birey almıştır. İnsanların işbirliğini ve dayanışmasını sağlayan ahlaki değer ve kurallar, özgürleşme ve sınırları yıkma söylemi kapsamında yıpranmış ve böylece aileleri, mahalleleri ve toplumu bir arada tutan bağları zayıflatmıştır (Aydemir ve Tecim, 2012: 46-47). Nitekim Fukuyama da, genel anlamda bireyci doktrinlerin, ailede yozlaşmaya, dinin etkisinin azalmasına ve feminizmin yayılmasına yol açtığını (1997: 411) ifade etmektedir. Genel olarak güven eksikliğinden dolayı aile, din, sivil toplum ve komşuluk ilişkileri üzerindeki bu olumsuz yansımaların Türkiye özelinde de geçerli olduğu söylenebilir.

Aslında güven kavramı ile kastedilen aile üyelerine, arkadaşlara, akrabalara ve eşe dosta duyulan güvenden çok yabancılara duyulan güvendir (Esmer, 1999: 22). Bireylerin sadece kendilerine benzer kişilere güven duyduğu toplumlar 'düşük güven seviyeli' bireylerin farklı kişiler ile tanışmaktan ve toplumsal aktivitelere katılmaktan çekinmedikleri toplumlar 'yüksek güven seviyeli' toplumlardır (Paşamehmetoğlu, 2010: 38). Bu doğrultuda Türkiye'de güvenle ilgili analizler, Türkiye'de bireylerin sadece aile ve akraba üyelerine güvendiğini ancak başkalarına güven noktasında ciddi sorunlar yaşadığını göstermektedir (Tüysüz, 2011: 132). Ancak aile ve akrabalara duyulan güven düzeyinin yüksek olması, Türkiye'yi "düşük güvenli toplumlar" sınıflandırması içinde yer almaktan kurtaramamaktadır (Uğuz vd., 2011: 34-35). Zaten DDA'nın verileri, Türkiye'de insanların birbirlerine ve toplumsal kurumlara güveninin düşük olduğunu ortaya koymaktadır (Devamoğlu, 2008: 70). Gerçekte Türkiye'de aile, arkadaş grubu, okul ve siyasal sistemin, bireylere, başkalarına güvenme ve hoşgörülü olma gibi tutum ve davranış özelliklerini aktarmakta başarısız olduğunu (Akdoğan, 2006: 176) göstermektedir. Esmer, yaşadığımız toplumda, kiracı ev sahibine, ev sahibi kiracısına, hasta doktoruna ve hastanesine, memur amirine, amir memuruna, şoför karşı yönden gelene ve trafik polisine, hoca öğrencisine, öğrenci hocasına, müşteri satıcıya, satıcı müşteriye, müvekkil avukatına, avukat hâkim ve savcıya, fazla ince eleyip sık dokumadan güveniyor mu? (Esmer, 1999: 23) diye sormaktadır.

Modernleşme süreci ile birlikte Türkiye'de ailenin yapısının değişmeye başlaması, boşanmaların artmasına ve evliliklerin azalmasına yol açmış ve diğer birçok etkenle birlikte toplumsal güven de azalmıştır (Demir, 2011: 913). Bu hızlı ve sancılı değişim sürecinde güveni azaltan etkenlerden biri de bilgisayar kullanımı ve internet erişiminin yaygınlaşmasıdır (Başak, 2010: 61). Türkiye'de toplumsal güveni azaltan etkenlerden bir diğeri de, sivil toplum kuruluşlarına üyelik oranlarının hem kurumsal hem de bireysel katılım anlamında son derece düşük olmasıdır (Uğuz vd., 2011: 34). Toplumsal güvenin sağlanması açısından gelir dağılımında adaletin sağlanması ve sınıflar arası çatışmanın önüne geçilmesi önemlidir (Tüysüz, 2011: 132). Öte yandan toplumda güven duygusunun yerleşmesini sağlamak için birey-toplum ve devlet arasındaki ilişkilerde açıklık, iletişim, katılım ve istikrarın hâkim olması gerekmektedir (Gökalp, 2003: 174).

3. Ekonomik Açıdan Güven Eksikliği

Ekonomik kalkınma için sosyal sermaye, fiziksel ya da beşeri sermayeden daha önemlidir (Putnam, 1993: 183). Sosyal sermayenin en önemli unsurlarından olan güven ekonomik anlamda, iktisadi karar birimlerinin, karşılıklı ilişkilerinde zarar görmeyeceklerine emin olmalarıdır (Özsağır, 2007: 49). Ekonomik büyüme, güvenle ilişkilidir. Güven düzeyi yüksek ülkelerin ekonomileri de hızlı büyümektedir (Demir, 2011: 905). Bütün başarılı ekonomilerde, güven duygusu hâkimdir (Fukuyama, 1998: 22). Güven ve sosyal iletişim ağlarının geliştiği yerlerde bireyler, şirketler ve uluslar zenginleşmektedir (Devamoğlu, 2008: 1). Toplumsal güven, banka, sigorta, finans, avukatlık ve muhasebe gibi hizmet alımlarında işlem maliyetlerini düşürerek ekonominin performansını olumlu etkiler (Fukuyama, 1998: 297; Yüksel, 2015: 10) ve böyle toplumlar, kurumsal yenilikler oluşturmada daha başarılı olurlar (Fukuyama, 1998: 38). Ekonomide güven düzeyinin maliyetleri düşürme nedeni, iktisadi karar birimlerinin, ortak değer ve normlara uygun hareket etmeleridir (Özsağır, 2007: 50). Güven düzeyi yüksek toplumlarda düzenleme ve zorlayıcı yaptırım mekanizmaları daha azdır (Öksüzler, 2006: 113) ve bu ortamda faaliyet göstermek ekonomik alanda belirli avantajlar sağlamaktadır (Devamoğlu, 2008: 27). Nitekim Durkheim'ın dediği "Bir sözleşmede her şey sözleşmeye geçirilemez" sözü güvenin önemini vurgulayan özlü bir ifadedir (Başak, 2010: 53).

Bir ülkede, kişiler arası alacak-borç ilişkilerinde senet kullanma oranı, ekonomik sözleşmelerin yerine getirilme oranı ve şirketlerin aile şirketi ya da anonim şirket olma oranı sosyal sermayenin ekonomik göstergelerindendir (Karagül, 2012: 100-101). Toplumsal güvenin yüksek olması, girişimciliği ve üretimi artırır ve uluslar arası ticari rekabeti geliştirir. Bir toplumda sosyal sermaye ve sosyal barışın gerçekleşmesi için gelir dağılımın dengeli (Karagül ve Dündar,

2006: 68-69) ve ekonomik eşitsizliğin en düşük düzeyde olması gerekir (Alacahan ve Duman, 2011: 113).

Küresel rekabet ortamında sosyal sermaye dinamiği yüksek olan ülkeler, rakiplerine fark atarken, sosyal sermaye potansiyeli düşük olan ülkeler yarış dışı kalmakta ve ekonomileri birçok yönden dış desteklere bağımlı duruma gelmektedir (Ören, 2007: 75). Öte yandan sosyal sermayesi düşük olan toplumlarda gelir dağılımı da adil değildir (Karagül ve Dündar, 2006: 69). Ayrıca bir toplumdaki gelir eşitsizliğinin yüksek olması, yolsuzlukların ve haksız kazançların varlığı konusunda ciddi endişelere yol açmakta ve bu da toplumsal güven düzeyinin azalmasına yol açmaktadır (Alacahan ve Duman, 2011: 113).

Toplumda güvenin yerine geçen resmi kurallar ve düzenlemeler ekonomide "işlem maliyeti" olarak bilinir, diğer bir ifadeyle toplumdaki yaygın güvensizlik, bütün ekonomik faaliyetler üzerine konmuş vergi etkisi yapmaktadır (Tüysüz, 2011: 36; Fukuyama, 1998: 38-39). Öte yandan birey, devlete güvenini yitirdikçe vergi kaçırmayı ve devlet malını yemeyi doğal görmektedir. Bir ülkede bu tür yolsuzlukların yaşanmaması için sosyal sermayenin yükselmesi gerekir (Yıldız ve Topuz, 2011: 223).

Türkiye özelinde yaşanan ekonomik sorunlar, gelir dağılımında adaletsizlikler, ailelerin çözülmesi, suç oranlarının artması ve gönüllü üyeliklerin yetersizliği sosyal sermayeyi yok eden faktörlerdendir (Demir, 2011: 905). Güven düzeyinin düşük olduğu Türkiye gibi ülkelerde işlem maliyetleri artmakta ve söz konusu maliyetler, sonuçta toplumdaki güven duygusunun parçalanmasının getirdiği dolaysız bir vergi haline dönüşmektedir (Kurt, 2000). Türkiye'de birçok kurumda var olan güvensizlik duygusu, önemli ölçüde verimliliği ve işgücü performansını düşürmektedir (Ören, 2007: 76).

Türkiye ekonomisi bağlamında, ekonomide güveni etkileyen faktörler şöyle sıralanmaktadır;

1. Siyasi istikrar ve kararlılığın olup olmaması,

2. Küresel düzeyde bir kriz ve istikrarsızlığın olup olmaması,

3. Uygulanan iktisat politikasının iç tutarlılığı ve etkinliğinin olup olmaması,

4. Kalıcı etki yapacak uzun vadeli tedbirlerin bir bütün olarak ele alınıp alınmadığı (Özsağır, 2007: 50- 51).

Türkiye'de Kasım 2000 ve Şubat 2001'de yaşanan krizlerin nedenlerinden biri beklentilerde güven eksikliği gelmektedir. Eğer beklentilere kötümserlik hâkimse talep daralır, yatırımlar ve istihdam azalır, işsizlik artar ve bunalımın şiddeti artır (Özsağır, 2007: 53). Türkiye'de "kayıt dışı ekonomi" sosyal sermayenin düşük olduğunu gösteren önemli göstergelerden biridir. Türkiye'de dürüstlük, eşgüdüm, ülke ekonomisine katkıda bulunma düşüncesi gibi sosyal

erdemlerden yoksun olan bireylerin vergi kaçırmayı marifet saymaları ve kazançlarını vergilendirmek istememeleri bunu çok açık bir şekilde göstermektedir (Ören, 2007: 76).

SONUÇ

Normlar, iletişim ağları ve güvenden oluşan sosyal sermaye, insanların toplumsallığını pekiştiren, toplumsal eylem ve etkinlikleri artıran önemli bir kaynaktır. Kullanıldığında artan, kullanılmadığında aşınabilen ve bir toplumda zaman içinde kazanılıp kaybedilebilen, tükenmesi durumunda tekrar üretilmesi çok uzun yıllar alabilen sosyal sermaye düzeyinin yüksek olması, toplumsal faaliyetlere olumlu, yetersizliği de olumsuz yansımaktadır.

Sosyal sermayenin yüksek olduğu toplumlarda, ben merkezli, hazzı ve bireyselciliği vurgulayan değerler yerine toplumsal düzenin devamını sağlayan dayanışmacı ve biz duygusunu vurgulayan değerler ön plandadır. Sosyal sermaye, devletin işlevlerini kolaylaştıran ve ekonomik kalkınmaya yardımcı olan önemli bir olgudur. Ayrıca toplumu bir arada tutar ve yoksullukla mücadelede önemli rol oynar.

Güven, genellikle sosyal sermayenin en önemli unsuru olarak kabul edilmektedir. Güven adeta bedendeki ruh gibidir, bir bünyeyi terk ettiğinde geri dönüşü neredeyse imkânsızdır. Farklı tarihlerde yapılan DDA'na göre Türkiye'de toplumsal güven çok düşük düzeylerdedir. Bu düzeyin yükseltilmesi için yapılması gerekenler;

- Özgürlük, hoşgörü ve katılım çerçevesinde toplumsal uzlaşmayı sağlama,
- Demokratik değerlerin tabana yayılması,
- Şeffaf bir yönetim anlayışı,
- Farklı kültür, değer ve inançların hoş görülmesi,
- İfade özgürlüğünün geliştirilmesi,
- Adalet sisteminin iyileştirilmesi,
- Aile kurumunun geliştirilmesi,
- Sivil toplum kuruluşları ve meslek örgütlerinin güçlenmesi,
- Sosyal destek programlarının artırılması,
- Ülkedeki gelir dağılımındaki adaletsizliklerin önüne geçilmesi,
- Kayıt dışı ekonominin ve yolsuzlukların önüne geçilmesi ile mümkündür.

Türkiye'de siyaset, araçlar üzerinden değil niyetler üzerinden yapıldığından "niyet siyaseti" yaygındır ve bu durum kaçınılmaz bir şekilde toplumsal kutuplaşmaya ve hukukun siyasallaşmasına yol açmaktadır. Bunun engellenmesi için siyasetçilerin rakiplerini işbirlikçi, bölücü, rejim düşmanı ve darbeci olarak itham etmekten vazgeçmeleri gerekmektedir.

Türkiye'de bireyin devlete, devletin bireye güvenebileceği bir zeminin oluşturulması, güven düzeyinin artmasına önemli katkılar yapar. Bunun gerçekleşmesi için Türkiye'de anayasal zeminde hiçbir toplumsal sınıfı, ideolojiyi, çıkarı ve etnik kökeni ön plana çıkarmayan ve bu anlamda herkese eşit mesafede duran, kucaklayıcı bir toplumsal sözleşmeye ihtiyaç vardır.

Toplumsal alanda güvenin artırılması için aşırı bireyci anlayışın yerini eğitim yoluyla toplumsallığa ve kültürel değerlere önem veren insan anlayışı almalıdır. Bunun gerçekleşmesi durumunda toplumda büyük ölçüde güven eksikliğinden kaynaklanan boşanma, suç ve intihar oranları azalacak ve yerini karşılıklı hoşgörü, sabır, nezaket, toplumsal huzur ve barışa bırakacaktır. Siyasal ve toplumsal anlamda yüksek düzeyli güven, ekonomik alana da olumlu yansıyacaktır. Ekonomide verimlilik ve performans artacak, iş yapma maliyetleri, yolsuzluk ve vergi kaçırma oranları düşecektir.

KAYNAKÇA

AKDOĞAN, A. Argun (2006), "Siyasal Kültür ve Sosyal Sermayenin Karşılaştırılması: Türkiye için Bazı Çıkarsamalar", Akdeniz İİBF Dergisi (12), 162-187.

AKGÜN, Birol (2001). "Türkiye'de Siyasal Güven: Nedenleri ve Sonuçları", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 56 (4), 1-23.

ALACAHAN, Osman ve DUMAN, Betül (2011), "Güven ve Sivil Bağlılık Boyutuyla Sosyal Sermaye ve Mezhep: Kahramanmaraş Örneği", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:10 Sayı:36, 108-131.

ALTAY, Asuman (2007), "Bir Kamu Malı Olarak Sosyal Sermaye ve Yoksulluk İlişkisi", Ege Akademik Bakış, 7 (1), 337–362.

ATAAY, Faruk (2013), "Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 'Başkanlık Sistemi' Önerisi Üzerine Değerlendirme", Alternatif Politika, Cilt 5, Sayı 3, 266-294, 266-294.

AYDEMİR, Mehmet Ali ve TECİM, Erhan (2012), "Türk Toplumunda Aile ve Dinin Sosyal Sermaye Potansiyeli" Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:28, ss. 43-59.

BAŞAK, Suna (2010), "Genelleşmiş Güven ve Toplumsal Cinsiyet", Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:27, Sayı:1, 53-71.

BAŞAK, Suna ve ÖZTAŞ, Nail (2010), "Güven Ağbağları, Sosyal Sermaye ve Toplumsal Cinsiyet", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 12/1. 27-56.

BETİL, İbrahim (2010), "Sivil Toplum, Sosyal Sermaye, Sosyal Girişimcilik", Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, (5:1), 21-25.

CAN, Ali (2015), "Türkiye'de Toplumsal ve Kamusal Güvenin İnşası", The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), Sayı: 34, 261-273.

COLEMAN, James S. (1988), "Social Capital in the Creation of Human Capital", The American Journal of Sociology, Vol. 94, pp. 95-120.

ÇALIŞKAN, Durmuş (2010), "Yenilikçi Oluşumlarda Sosyal Sermayenin Rolü ve Burdur İli Üzerine Bir Araştırma", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Isparta.

ÇETİN, Murat (2006), "Endüstriyel Bölgelerde Sosyal Sermaye ve Güven: Üçüncü İtaya Örneği", Ege Akademik Bakış, Cilt:7, 74-86.

DEMİR, Sevim Atila (2011), "Aile ve Sosyal Sermaye İlişkisi", *E-Journal of New World Sciences Academy Humanities,* (NWSA)*, 6, (4), 897-915.*

DEMİRCAN, Nigar ve CEYLAN, Adnan (2003), "Örgütsel Güven Kavram: Nedenleri ve Sonuçlar", *Yönetim ve Ekonomi, Cilt:10, Sayı::2, 139-150.*

DEVAMOĞLU, Sevil (2008), "Sosyal Sermaye Kuramı Açısından Türkiye'de Demokrasi Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, DENİZLİ.

EKMEKÇİ, Faruk (2010), "Marazi bir durum olarak Türkiye'de niyet siyaseti: Türkiye'de toplumsal güven eksikliği ve bunun siyasal sonuçları", Uluslar arası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, 234-246.

ERDOĞAN, Emre (2016), "Sosyal Sermaye, Güven ve Türk Gençliği..," http://www.urbanhobbit.netPDFSosyal%20Sermaye_emre%20erdogan.pdf (Erişim Tarihi:19.02.2016)

ESMER, Yılmaz (1999), "Devrim, Evrim, Statüko: Türkiye'de Sosyal, Siyasal Ekonomik Değerler", Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), İstanbul.

FİELD, John (2008), Social Capital, Routhledge, NewYork.

FUKUYAMA, Francis (1997), "Social Capital", The Tanner Lectures on Human Values, 375-484, Oxford.

FUKUYAMA, Francis (1998), Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması, (Çev: Ahmet Buğdaycı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

FUKUYAMA, Francis (2000), "Social Capital and Civil Society", İMF Working Paper, 1-18.

GÖKALP, Nuri (2003), "Ekonomide Güven Faktörü", Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, 163-174.

KAPU, Hüsnü (2008), "Sosyal Sermaye ve Organizasyonların Öngörü Yeteneğini Geliştirme Gücü", İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 22, Sayı:1, ss. 259-288.

KARAGÜL, Mehmet (2012), Sosyal Sermaye (Kapitalizmin Kör Noktası), Nobel Yayınları, Ankara.

KARAGÜL, Mehmet ve DÜNDAR, Süleyman (2006), "Sosyal Sermaye ve Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma", Akdeniz İİBF Dergisi (12), ss. 61-78.

KARAGÜL, Mehmet ve MASCA, Mahmut (2005), "Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme", Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1: 37-52.

KARAKURT Elif (2008), "Sürdürülebilir Bir Kentsel Yaşam Açısından Sosyal Sermayenin Önemi", "İş, Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi Cilt:10 Sayı:2, ss. 76-100.

KELEŞ, Hatice Necla (2012), Sosyal Sermaye, Eğitim Yayınevi, Konya.

KILINÇ, Zeynel Abidin (2010), "Yurttaşlık Ahlakı Olarak Sosyal Sermaye", Bilgi (21), 1-37.

KURT, Abdurrahman (2000), "Sosyal Güven ve Din", Uludağ üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı:1.

ÖKSÜZLER, Oktay (2006), "Sosyal Sermaye, Güven ve Belirleyicileri: Bir Panel Analizi", Akdeniz İİBF Dergisi (12) 2006, 108-129.

ÖREN, Kenan (2007), "Sosyal Sermayede "Güven" Unsuru ve İşgücü Performansına Etkisi", Kamu-İş; C: 9, S: 1, ss. 71-90.

ÖZSAĞIR, Arif (2007), "Ekonomide Güven Faktörü", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.6, S.20, (46-62).

PAŞAMEHMETOĞLU, Ayşın (2010), "Kültürel Değerlerde Farklılaşmanın Sosyal Sermayeye Etkileri", Ankara Mobilyacılar Sitesi (Siteler) ve Ortadoğu Sanayi ve Ticaret Merkezi (OSTİM Üzerine Bir Araştırma), Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Doktora Programı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

PUTNAM, Robert. D. (1993), Making Democracy Work: Civic Traditions In Modern Italy, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

PUTNAM, Robert D. (1995), "Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America", Political Science and Politics, Vol. 28, No. 4, pp. 664-683.

PUTNAM, Robert D. (2000), Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community, Simon&Schuster Inc., New York USA.

TEGV (2008), "Türkiye Gençlerinde Gönüllülük ve Sosyal Sermaye Sonuç Raporu",Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı.

TÜYSÜZ, Nurettin (2011), "Sosyal Sermayenin Ekonomik Gelişme Açısından Önemi ve Sosyal Sermaye Endeksinin Hesaplanması", Planlama Uzmanlığı Tezi, T.C. Kalkınma Bakanlığı Yayınları, Ankara.

UĞUZ, Hülya E. ve ÖRSELLİ, Erhan ve SİPAHİ, E. Banu (2011), "Sosyal Sermayenin Ölçümü: Türkiye Deneyimi", Akademik İncelemeler Dergisi Cilt:6 Sayı:1, ss. 8-40.

USLANER, Eric M. (2002), "Trust in the Knowledge Society", Prepared for the Conference on Social Capital, Cabinet of the Government of Japan, March 24-25, Tokyo, Japan.

USLANER, Eric M. (2016), "Trust and Economic Growth in the Knowledge Society", http://www.esri.go.jp/en/workshop/030325/030325date2-e.pdf (Erişim Tarihi: 02.04.2016)

YILDIZ, Zafer ve TOPUZ, Hüseyin (2011), "Sosyal Sermaye ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi Açısından Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", Sosyal Siyaset Konferansları, Sayı: 61, ss. 201–226.

YÜKSEL, Kübra (2015), "İktisadi Kalkınmada Sosyal Sermayenin Rolü: Çorum İline Yönelik Bir Analiz", Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Çorum.